

Татяна Брага

Институт за български език – Българска академия на науките
t.braga@ibl.bas.bg

Приписка в Одеския дамаскин 38 (64) – ценен исторически извор за българската езикова култура¹

Tatyana Braga

Institute for Bulgarian Language - Bulgarian Academy of Sciences

Inscription in Odessa Damaskin 38 (64) – valuable historical source for Bulgarian language culture

Summary

The article is devoted to the inscriptions found in the Odessa Damaskin № 38 (64). The manuscript is part of a collection of manuscripts of Viktor Grigorovich the prominent, professor of Slavik history and literature. As a specific subject of the research, the author uses several inscriptions of significant value, that provide information about the history of the book. The purpose of the article is to contribute to the history, localization and existence of a specific written monument, which will enrich the knowledge of Bulgarian linguistic, literary, cultural and ecclesiastical history during the period.

Keywords: inscriptions, Odessa Damaskin № 38 (64), V. I. Grigorovich, Bulgarian cultural history, onomastics, Svishtov.

Настоящата разработка се фокусира върху няколко приписки в Одеския дамаскин № 38 (64). Писменият паметник представлява сборник конволют, съставен от три самостоятелни ръкописа. Първият е *Тълковно Учително евангелие*, съдържа неделни поучения, започва

¹ Изказвам благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките. Статията е част от Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

с Поучение въ нѣла митара и фарисеа и завършват с Поучение въ нѣлю въскѣ стѣх. Преводът на това съчинение е направен от Йосиф Брадати² през 1756 г., а в състава на Одеския дамаскин № 38 (64) е подвързан препис, направен от монах Никифор³ в Рилския манастир през 1757 г. Втората част на ръкописа съдържа други, по-пълни по състав неделни поучения, *Оглашение на Теодор Студит* за периода от пасхалния цикъл и *Сборник за женски и бабини враговицини*, известен в науката още като *Женски сборник*, направени от копист, преписвал от „извода“ на Йосиф Брадати. Според някои автори копистът е анонимен (Бележки 2004: 267; Димитрова–Маринова 2005: 386–387), според други автори (Мочульский 1903; Ангушева, Димитрова 2002: 82) книжовникът е Григорий поп Илийович. Този паметник е много важен свидетел на книжовната дейност на рилци и най-вече за традицията на т. нар. „женски сборници“ на Йосиф Брадати, учениците и последователите му.

Сборникът от слова и поучения (Мочульский 1890: 103) е открит по време на научното пътешествие на учения славист Виктор Григорович по български земи (1844-1845) заедно със значително количество други наши паметници, които оформят т.нар. *сбирка на Григорович*, станала впоследствие много популярна поради обстоятелството, че в нея се намират много изключително ценни старобългарски ръкописи. Голяма част от тази уникална колекция ученият приживе подарява на Императорския Новоросийски университет (днес Одески национален университет „И. И. Мечников“). Книжният дар на Виктор Григорович известно време се съхранява в университетската библиотека и оформя „Отдел по славянской филологии профессора В. И. Григоровича“, по-късно (1876) ръкописната сбирка е разделена на две части – едната част се пази в Москва (РГБ, фонд 87), другата – в Одеса. Изследваният новобългарски дамаскински ръкопис е част от Одеския дял на сбирката на В. Григорович. Днес сборникът № 38 (64) се съхранява в Одеската

² Автографите на Йосиф Брадати са доказани въз основа на палеографско–кодицилогични данни от ръкописите НБКМ 1419 и НБКМ 1328. Целия сборник проповеди Й. Брадати превежда не наведнъж, а на 2 части (Петканова-Тотева 1969: 104). Писан е в Оризаре и във Враца, първата част включва 26 слова от пасхалния цикъл, оригиналът на превода е запазен в ръкопис НБКМ 1419. Засега са известни няколко преписа на този превод: ръкописи НБКМ 1054, втората половина на XVIII в., анонимен преписвач; НБКМ 689 от 1755 г., преписвачът е Янкул Хрельовски (Янкулов сбор.) и първата част на Одеския дамаскин № 38 (64), дело на Никифор Рилски.

³ Йеромонах Никифор Рилски е виден книжовник, ученик на Йосиф Брадати, известен като един от ранните преводачи на „История славянобългарска“. Игумен на Рилския манастир.

национална научна библиотека (Украйна). Известно е само едно описание на този ръкопис, издадено от В. Н. Мочулски (Мочульский 1890: 103 – 114). През годините достъпът до това чуждестранно книгохранилище е бил извънредно затруднен. Статията предлага коригиран в резултат на *de visu* изследвания изворов материал, който е труднодостъпен, а в момента и особено застрашен от унищожаване. Вече направените изследвания показват, че дамаскинят съдържа голямо количество неизследван изворов материал, който представлява интерес за българската езикова история, литература и култура. Това аргументира актуалността и определя методологията на настоящото изследване.

За изграждането на концепцията на статията са използвани описателният, аналитичният, а също сравнително-историческият метод. Според методологията и теоретичната основа научната разработка се определя като интердисциплинарно историко-филологическо изследване. Резултатите от изследването могат да разширят знанията за ръкописната книга, а заключенията – да станат основа за други сравнителни анализи. Така статията обединява историко-културния подход, като акцентът е върху културните аспекти на епохата, в която се създава българската дамаскинска книга.

Приписките са един интересен обект за изследване, който разкрива по уникален начин миналото, културните нагласи и мирогледа на книжовника в различни исторически епохи. Светът на приписките е същинска вселена с гласовете на нашите предци, с небесните думи на надеждата, с черните вопли от робските векове и с негаснещия спасителен светник на книгите, опазили родовата и езиковата ни памет (Кенанов 2000: 20). Характерни за българските ръкописи от периода X – XVIII в., а след XV столетие и на разпространените и използвани в нашите земи печатни книги, са често срещаните в тях извънтекстови записи, познати обикновено под названието приписки (Райков 1992: 38). Практиката да се добавят към ръкописните и печатните книги подобни бележки продължава и през XIX в., т.е. тя остава жива дори и през късната възрожденска епоха.

В българската историческа литературна и археографска теория и практика терминът *приписки* се установява към средата на миналия век. Този термин използва още един от първите научно подготвени български археографи Константин Петкович. Както сочи самата етимология и семантика на думата, приписката (от стб. глагол *пъсати*, *писати*, *приписати* = *adscribere* (Младенов 1941: 425) е допълнителен, добавъчен запис – бележка, която стои извън основния текст на книгата. У И. И. Срезневски е регистрирана в руски паметник от края на XIV в. формата *приписъкъгъ* със значение ‘*добавление, приписка, добавачная статья*’ (Срезневски 1895: 1444). Тази преценка в по-голяма

степен е валидна за българските приписки, които поради безпримерното унищожение на нашето старо документално-архивно и книжовно-ръкописно наследство (Дуйчев 1950: 8, 19; Кувев 1986) са едни от важните домашни исторически извори от епохата на Средновековието и Ранното възрождение.

Както знаем, до началото на XIX в. българската книга, включително и дамаскините, се създава и разпространява ръкописно. Отделни книги излизат от печат, но те са единични явления. Преписването на книги в българските земи през този период, дори след изобретяване на книгопечатането през средата на XV в., си остава основен начин за възпроизвеждане и разпространение на текстове (Радославова 2020: 144). Паради характерната за старобългарския писател скромност, наложена от християнската идеология, преобладаващата част от творбите и преводите не съдържат името на техния създател, нито датата на тяхната поява. Именно затова са толкова ценни всичките приписки, открити в ръкописните текстове.

Проблематиката за приписките по българските ръкописи от X–XVIII в. като специфичен литературен жанр и тяхната палеографско-кодицилогична типологична характеристика са предмет на множество публикации (Петканова, Буюклиев 1986; Райков 1992; Узунова 1997; Кенанов 2000, 17–22; Милтенова 2009: 741–743; Мирчева 2006; Милтенов 2010: 65–72; Мирчева 2016, 446–467). В славянската археография има публикувани няколко основни корпуса от приписки, записи и надписи по ръкописни и печатни книги и църковна утвар, ексцерпирани от южнославянски (български) книжовни паметници (Яцимирский 1897–1917; Спространов 1906–1907; Драгалова, Бозукова 1996 и др.). Сътрудниците на НБКМ Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова обнародват корпус от бележки на българските книжовници от X–XVIII в., в който е включен богат изворов материал от книгохранилища в страната и в чужбина (Бележки 2003–2004).

Преди да се пристъпи към разглеждането на някои от приписките в Оdesкия дамаскин 38 (64), необходимо е да внесем и нужната терминологична яснота, тъй като в историческата, литературната и археографската теория и практика наред с термина *приписка* като синонимни често се употребяват и термините *запис* и *бележка*. В РБЕ приписката е '*прибавена по-късно бележка към текст в ръкописна или старопечатна книга*' (РБЕ). В БЕР приписката е '*странична прибавка към текста*' (БЕР 5: 728). С оглед на една по-голяма терминологична прецизност в българската археография за означаване на първичните приписки бе въведен терминът *бележки на писача* (Кодов, Райков, Кожухаров 1985: 21) в смисъл на скриптора, тъй като латинското съответствие *scriptor* поради неговата полисемантичност,

включваща значенията 'книжовник, преписвач, писател, автор, писар, секретар' (Gaffiot 1934: 1407), по-добре и по-пълно изразява същината на понятието, обхващайки всички срещащи се в книжовната практика случаи.

Сборникът е открит от В. Григорович в гр. Свищов през юли 1845 г. в един от последните дни на пребиваването му в българските земи и е споменат в знаменитата му книга „Очерк путешествия по Европейской Турции“ (Григорович 1848).

В началото на ръкописа откриваме оглавление на сборника, направено от Никифор Рилски. В него се посочват съдържащите се в кодекса поучения (л. 1а: *ω*главленіє, л. 1б: *в*тора частъ; л. 2а: частъ *т*рета). Оглавлението и първата част на ръкописа са написани от Никифор Рилски не по-късно от август 1757 г., за това говори приписката в началото на сборника: *Сію кнѣжицѣ, привѣде Іωсеѣфъ, іеромонахъ рилскы, ωбщи дѣхѣвникъ, Брадѣти, и приведе ю, ѿ грѣческы книгъ, на влѣгарскы просты ѣзыкъ; ѿ неговъ же изводъ прописахъ сію азъ, недостойны монахъ, Никифоръ, оу стѣи ωвителъ, Рилскы, въ лѣто ѿ адѣма, 7265*; *ωтъ вѣплощеніє хѣва дѣнѣ (1757), мѣца августѣ; преигүмена⁴, Серапиона⁵, іеромонаха; и наместника Никита, іеромонаха; и четүще ѿцѣ, и братѣ, аще что ωврещете и сѣгрѣшено исправите гѣда, ради, и на⁶ проститы, акω невежѣы, в' писаніє (л. 2б).*

Благодарение на тази бележка от първите страници на ръкописа става ясно, че сборникът е дело на Йосиф Брадати, а преписът е направен в Рилския манастир през 1757 г. от Никифор Рилски. Това нарежда сборника в редицата немногобройни паметници, резултат от съвместната дейност на Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Някои преписвачи на текстове на Йосиф Брадати са се придържали строго към оригинала и са преписвали включително и личните му бележки.

⁴ Никифор Рилски изписва *преигүмена* с предлог *пре-*. Очевидно така изписва предлога *при-*. В редица други сборници откривам тази особеност, например в сборника „Маргарит“ НБКМ 1421; ЦИАИ 917; ЦИАИ 982; РМ № 2/4.

⁵ През 1757 г. в Рилския манастир пристига Ипекският патриарх Кирил (тогава манастирът е в земите на Ипекската патриаршия). Впечатлен от будния игумен Серапион, патриархът го ръкополага за митрополит с новото име Серафим. Той е първият български духовник през османското владичество, издигнат във владишки сан. И като митрополит Серафим продължава се занимава с книжовна дейност в манастира (Спростанов 1901: 173). Така в ръкопис № 1/36 НМРМ от 1770 г. откривам следната приписка: *азъ смиренный митрополитъ Давровосенский Серафимъ* (Бележки 2004: 123). Всичките си спестявания владиката завещава на Рилския манастир, през 1835 г. с тези средства е построена църква.

емоциите на книжовника, като напр. бележката *grigorijs* 1789 (л. 9б); *o griv* (л. 334а) или тази на задния форзац, където са изписани думи на гръцки. С голяма вероятност това е рецепта, в която са посочени пропорции на съставките:

Бумаризмос'	1
ѳли писиазмос'	3
миразмос	<u>3 3 : / 4</u>
...малко	213
...моидосъ	<u>3</u> 8889

Въпреки че идентичността на кописа, който е направил препис на втората и третата част на сборника, все още остава неуточнена, многобройните приписки определено говорят, че поп Григорий няколко десетилетия след написването на книгата е бил неин притежател и читател. Смятам, че този книжовник с голяма вероятност е и преписвач на втората и третата част на Одеския сборник. В полза на тази хипотеза бих привела няколко аргумента. Знае се, че Никифор Рилски работи като преписвач, прави преводите си непосредствено от гръцки книги, подготвяйки една чернова, която после бива преписвана от други, млади ученици и кописисти. Дали един от тези млади ученици кописисти не би могъл да е Григорий? Не изключвам тази възможност. Освен това в книжовната практиката на Никифор Рилски има и други случаи, когато той заедно с други преписвачи работи върху сборници конволюти, съставени от няколко ръкописа, писани от различни ръце и подвързани заедно. Например, в ръкопис НБКМ 1068 откриваме бележка, направена от Никифор Рилски през 1764 г. (л. 117а). Но не целият ръкопис е негово дело – сборникът е конволют, между кописите е и даскал Георги, което става ясно от по-късна приписка, направена от него през 1781 г. (л. 142а) (Бележки 2004: 99; 271). Засега бих изказала хипотезата, че Григорий в определен период от време е работил в Рилския манастир с Никифор Рилски, а впоследствие е поел енорията и е станал поп в град Свищов. Дали той е анонимният преписвач на втората и третата част на Одеския дамаскин № 38 (64), а възможно и на други ръкописи, предстои да се разбере.

От гледна точка на историята на езика в Одеския сборник представляват интерес приписките, направени от поп Григорий, в които се споменава название на махалата. В ръкописа тя е изписана по два начина **ЧҮКҮЯ** (заден форзац) и **ТҮКҮЯ** (л. 209а), в трудовете на В. Н. Мочулски откривам махала **ТҮКҮЯ** (Мочульский 1890: 107, 114; Мочульский 1903: 3), затова потърсих точното название в други публикувани източници. Така в Очерците за Руско-турската война литературният критик и преводач В. В. Крестовски, който подробно описва град

Свищов от онова време, откривам следното: „...в горния град, който се нарича „Чука“, почти всяка къща...“ (Крестовский 1879: 337). Следователно се стига до извода, че махалата, която посочва Григорий поп Илийович в Одеския дамаскин № 38 (64), е махалата Чука.

За изследването също представлява интерес названието *махала*. Има различни авторски трактовки, свързани с понятието (Кийл 2005: 21–22; Табаков 1986: 300–301). Тук възприемам следното определение: при събраните селища (градове, села) махала е част от тях, старинно название на квартал (Енци. България 4: 106). В Османската империя кварталите (махалите) са основната единица, която съставлява всяко обживяно пространство и именно чрез тях се развива и изгражда урбанизацията му. В кварталите живеят семейства, чиито членове обикновено посещават един и същ молитвен храм (Ergenç 1996: 410).

Като цяло махалите са типичен ономастичен проблем за градската инфраструктура в османския период. Според С. Иванова „Махалите се налагат като административно-финансови единици в нашите градове успоредно с установяването на османската власт“. Има редица публикации на българските изследователи, които се занимават с този топонимичен проблем. В научната литература има много данни относно това кои махали са съществували през Средновековието и с какви названия: Пловдив (Димитрова 2019: 147–162), Сливен (Табаков 1986), София (Цибранска-Костова 2015: 40-41); Южните Родопи (Митринов 2021). Един от базисните социални центрове на всеки квартал може да се отъждестви с неговите религиозно култови места, у православните християни това е църквата. Тя не е само обединително звено чрез посланията на религията, но и физически сплотява жителите (Димитрова 2019: 151).

Приписката, която откривам в Одеския дамаскин № 38 (64), предоставя сведения за махалата Чука в гр. Свищов, която очевидно съществува през 1789 г. (ЧУКА ‘*камениста височина или връх*’ (РБЕ)). С цел да се разбере дали в съвременния град Свищов все още съществува махала Чука или какво е наименованието днес, се свързах с Историческия музей в Свищов. Тук бих искала да благодаря на археолога М. Маринов от Историческия музей за предоставената информация за града, околностите и крепостта.

Обзорът на краеведски и научни изследвания, свързани с историята на град Свищов, ни отвеждат към „Чукленският баир, върху който израства градът, осигурявайки видимост към река Дунав“ (Друмева 2010: 53). В. Вълв описва мястото така: „Южно и непосредствено до пристанището на Свищов се издигат стръмните и непристъпните скатове на чукленския баир. Върху най-високата му част е разположено укреплението Калето. Днешният град Свищов се е оформил около

крепостта и склоновете на Чуката (Вълов 1962: 7–8). В изследванията на С. Стефанов откриваме: „На високия дунавски бряг по западното подножие на крепостта Калето е оцелялата през турското нашествие църква „Св. Димитър“ (Стефанов 1958: 359–361). Построена е най-вероятно в края на XV и не по-късно от XVI в. За това говори, от една страна, начинът на самия градеж на църквата над земята, а от другата, напрестолният дървен кръст-резба на църквата, изработен в Ивърския манастир (Стефанов 1958: 364).

След направения обзор се стига до извода, че махалата *Чука*, за която споменава в приписките поп Григорий, се намира на най-високия бряг на Дунава. Именно от този квартал се е разраснал град Свищов като селище, а днешното название на *махалата Чука* е *квартал Калето*, където се намира храм „Св. Димитър“.

Дали точно в този храм би могъл Виктор Григорович да открие Одеския дамаскин № 38 (64)? За да получа отговор, се обърнах към „Очерка“ на В. И. Григорович: в град Свищов ученият посещава две български училища и четири църкви: „Св. Дмитрий“, „Св. Петър“, „Преображение“ и „Пророк Илия“ (Григорович 1848: 176–177). Това се случва през 1845 г., в приписките на поп Григорий е фиксирана 1789 г., но както знаем, на 14 септември 1810 г., на самия Кръстовден, по време на Руско-турската война (1806 – 1812) град Свищов е опожарен до основи, а населението – се преселва (Данова 2014). По-късно случилото се е описано в дневника на Александър Ланжерон, градоначалник на град Одеса, генерал-губернатора на Новоросия и Бесарабия (1815-1823).

Пожарите унищожават и две големи православни църкви – „Свети Николай“ (днес „Свето Преображение“) и църквата „Св. Илия“. Оцеляват само църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в долната махала и малката църква на калето „Св. Димитър“, защото са били направени от камък. Съответно в една от тези църкви е могъл да оцелее Одеският дамаскин № 38 (64), но само една от тях се намира на *Калето (махала Чука)* и това е църквата „Св. Димитър“. Този най-стар и напълно запазен архитектурен паметник от края на XV или началото на XVI век днес е обновен и действащ.

Така благодарение на една приписка, знанието за някои исторически събития и фактологически съпоставки, можем да предположим с голяма увереност, че конволюът 38 (64) би могъл да е довършен и битувал в църквата „Св. Димитър“ в Свищов, където най-вероятно е намерен от В. Григорович. Този пример доста красноречиво показва, че приписките са важен и ценен извор за българската езикова и културна история.

Тази приписка е със съществена самостоятелна стойност. Неслу-

чайно немският учен Виктор Гардхаузен справедлива констатира, че „тези записи, оставени от самия преписвач (скриптор, копист) на книгата или други нейни притежатели, са носители на информация, която често е дори по-значима от онази, която предлага съдържанието на самата книга“ (Gardthausen 1913: 424). Една приписка в Одеския дамаскин дава важни сведения за малко проучен новобългарски дамаскин от XVIII в., локализира ръкописа, освен това засяга важен ономастичен проблем и обогатява познанието за църковната и културна история.

Преценявайки информационната стойност и съдържателните особености на приписките, които ги правят извънредно ценен материал за нашата културна история, ще обобщя, че тези бележки успяват да пресъздадат една разнообразна картина на миналото на българския народ, което обяснява силния научен и обществен интерес към тях като самобитни исторически извори.

Използвани съкращения

НБКМ: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
София;

ОННБ: Одеска национална научна библиотека, Одеса;

РГБ: Руската държавна библиотека, Русия;

РМ: Библиотека на Рилския манастир;

ЦИАИ: Църковно-историческия и архивен институт при
Българската патриаршия

Библиография

Ангушева, Аделина; Маргарет Димитрова 2002. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция // Годишник на Софийския университет, ЦСВП „Иван Дуйчев“, т. 92 (11). [Angusheva, Adelina; Margaret Dimitrova 2002. Drugite avtoriteti: slova protiv magyosnitsi i bayachki v damaskinarskata traditsia // Godishnik na Sofiyskia universitet, TsSVP “Ivan Duychev”, t. 92 (11).]

Бележки на българските книжовници X–XVIII. Т.1. X–XV в. Т. 2. XVI–XVIII, 2003,2004. София: НБКМ. [Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII. T.1. X–XV v. T. 2. XVI–XVIII. Sofia: NBKM, 2003, 2004.]

Български етимологичен речник. Т. 1 (1971), т. 2 (1979), т. 3 (1986), т. 4 (1995), т. 5 (1996), София: БАН. [Balgarski etimologichen rechnik. T. 1 (1971), t. 2 (1979), t. 3 (1986), t. 4 (1995), t. 5 (1996), Sofia: BAN.]

- Вълвов, Вълво 1962 Разкопки на Калето в гр. Свищов // Археология, № 4. [Valov, Valo 1962 Razkopki na Kaletu v gr. Svishtov // Arheologia, № 4.]
- Григорович, Виктор 1848. Очеркъ ученаго путешествия по Европейской Турції (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ), кн. III, Казань: Отд. отт. из Ученых записок Казанского университета. [Grigovich, Viktor. Ocherk uchenago putsheshtiya po Evropeyskoy Turtsii (s kartoyu okrestnostey Okhridskago i Prespanskago ozer), kn. III, Kazan: Otd. ott. iz Uchenykh zapisok Kazanskogo universiteta, 1848.]
- Данова, Надя 2014. Александър Ланжерон: Едно вечно петно върху паметта на генерал Кутузов, 2014-06-12. - <https://www.lechitel.bg/newspaper.php?s=8&b=440> (видяно на 13 окт. 2022) Danova, Nadya 2014. Aleksandar Lanzheron: Edno vechno petno varhu pametta na general Kutuzov. [seen 13. 10. 2022]
- Димитрова-Маринова, Димитринка 2005. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. // Старобългарска литература, кн. 33 (34). [Dimitrova-Marinova, Dimitrinka 2005. Pouchenieto kam zhenite i momite v rakopisnata traditsia ot vtorata polovina na XVIII v. // Starobalgarska literatura, kn. 33 (34).]
- Димитрова, Десислава 2019. По махалата ще ги познаете (по примера на Филибе през XVI– XVII) // Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, (XXXIV). [Dimitrova, Desislava. 2019. Po mahalata shte gi poznaete (po primera na Filibe prez XVI–XVII) // Godishnik na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, (XXXIV).]
- Драголова, Л., М. Бозукова 1994 Приписки в славянските старопечатни книги XV–XVII в., съхранявани в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ // Известия на НБКМ, т. 22 (28). [Dragolova, L., M. Bozukova 1994 Pripiski v slavyanskite staropечатni knigi XV–XVII v., sahranyavani v Narodnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ // Izvestia na NBKM, t. 22 (28).]
- Друмев, Мариана 2010 Демографско-икономическият облик на Свищов до началото на Българското Възраждане // Диалог, № 4. [Drumeva, Mariana. 2010 Demografsko-ikonomichekiyat oblik na Svishtov do nachaloto na Balgarskoto Vazrazhdane // Dialog, № 4.]
- Дуйчев, Иван 1950. Лекции по архивистика. София: Издателство на СУ. [Duychev, Ivan. Lektsii po arhivistika. Sofia: Izdatelstvo na SU, 1950.]
- Енциклопедия България 1984, т. 4 (М – О). Българска енциклопедия. София: БАН. [Entsiklopedia Bulgaria, t. 4 (M – O). Balgarska entsiklopedia. Sofia: BAN, 1984.]
- Кенанов, Димитър 2000. Старобългарска литература. Предговор, съставителство и коментар. Велико Търново: Слово, 2000. [Kenanov, Dimitar. Starobalgarska literatura. Predgovor, sastavitelstvo i komentar. Veliko Tarnovo: Slovo, 2000.]
- Кийл, Михаел 2005. Хора и селища в България през османския период. София: Amicitia Publishing House. [Kiyl, Mihael. Hora i selishta v Bulgaria prez osmanskia period. Sofia: Amicitia Publishing House, 2005.]
- Кодов, Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров 1985 Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, т. 1. София: Свет.

- [Kodov, Hr., Raykov, B., St. Kozhuharov. Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta gora, t. 1. Sofia: Svyat, 1985.]
- Крестовский, Владимир 1879. Двадцать месяцев в действующей армии (1877-1878). Том 1, Санкт-Петербург: Типография МИД. [Krestovskiy, Vladimir. Dvadsatsat mesyatsev v deystvuyushchey armii (1877-1878). Tom 1, Sankt-Peterburg: Tipografiya MID, 1879.]
- Кув, Куйо 1986. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете, 2-ро преработено и допълнено издание. София: Наука и изкуство. [Kuev, Kuyoo. Sadbata na starobalgarskata rakopisna kniga prez vekovete, 2-ro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986.]
- Милтенова, Анисава 2009. Книжнина през XVII в. Летописни бележки // История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, (2 изд.). [Miltanova, Anisava. Knizhnina prez XVII v. Letopisni belezhki // Istoria na balgarskata srednovkovna literatura. Sast. A. Miltanova. Sofia: Iztok-Zapad, (2 izd.), 2009.]
- Милтенов, Явор 2010. Чудно естѣ бесѣдовати съ царемь... (Две приписки от ръкопис Sin. slav. 20/N) // Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн. Стефан Смядовски. [Miltenov, Yavor. 2010. Chudno esta besѣdovati sa tsaremy... (Dve pripiski ot rakopis Sin. slav. 20/N) // Filologia. Istoria. Izkustvoznanie. Sbornik izsledvania v chest na prof. dfn. Stefan Smyadovski.]
- Мирчева, Елка 2006. Германов сборник от 1358 (1359 г.): Изследване и издание на текста. София: Валентин Траянов. [Mircheva, Elka. Germanov sbornik ot 1358 (1359g.): Izsledvane i izdanie na teksta. Sofia: Valentin Trayanov, 2006.]
- Мирчева, Бойка 2016. Модели на приписки в два славяно-румънски преписа на Успение Кирилово // Кирило-Методиевски студии, кн. 25 (2016). [Mircheva, Boyka 2016. Modeli na pripiski v dva slavyano-rumanski prepisa na Uspenie Kirilovo // Kirilo-Metodievski studii, kn. 25 (2016).]
- Митринов, Георги 2021. Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век, част 2. София: БАН. [Mitrinov, Georgi. Ezikovi svidetelstva za balgarskia harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakia prez XVI vek, chast 2. Sofia: BAN, 2021.]
- Младенов, Стефан 1941. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София: БАН. [Mladenov, Stefan. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskia knizhoven ezik. Sofia: BAN, 1941.]
- Мочульский, Василий 1890. Описание рукописей В. И. Григоровича // Летопись Историко-филогического общества при императорском Новороссийском университете. Одесса: Типолитография штаба Одесск. воен. окр., 1890. [Mochul'skiy, Vasiliy. 1890. Opisaniye rukopisey V. I. Grigorovicha // Letopis' Istoriko-filogicheskogo obshchestva pri imperatorskom Novorossiyskom universitete. Odessa: Tipolitografiya shtaba Odessk. voyen. okr., 1890.]
- Мочульский, Василий 1903. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // К бытовой истории болгар. [Mochul'skiy,

- Vasiliy 1903. Slova i poucheniya, napravlennyye protiv yazycheskikh verovaniy i obryadov // K bytovoу istorii bolgar.]
- Петканова, Донка; Иван Буюклиев 1986. Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи // Български език и литература, № 6. [Petkanova, Donka, Ivan Buyukliev 1986. Obrazat na starobalgarskia knizhovnik spored pripiskite po balgarskite rakopisi // Balgarski ezik i literatura, № 6.]
- Радославова, Диляна 2020. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София: Боян Пенев. [Radoslavova, Dilyana. Balgarskata knizhnina ot XVII vek: tsentrove, knizhovnitsi, repertoar. Sofia: Boyan Penev, 2020.]
- Райков, Божидар 1992. Приписките в системата на старата българска книжнина // Palaeobulgarica, 16 (1992), № 2. [Raykov, Bozhidar. 1992. Pripiskite v sistemata na starata balgarska knizhnina // Palaeobulgarica, 16 (1992), № 2.]
- Речник на българския език. 1977- София: Институт за български език. <https://ibl.bas.bg/rbe/>(видяно на 13 окт. 2022) [Rechnik na balgarskia ezik. Sofia: Institut za balgarski ezik, 1977- [seen 13. 10. 2022]
- Спространов, Евтим 1906-1907: Бележки и приписки от софийските църкви // СБНУ, кн. 22–23, дял Историко-филологичен и фолклорен. [Sprostranov, Evtim. 1906-1907: Belezhki i pripiski ot sofийskite tsarkvi // SBNU, kn. 22–23, dyal Istoriko-filologichen i folkloren.]
- Срезневский, Измаил 1895. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Санкт-Петербург: издание Отделения русского языка и словесности Императорской акад. наук. [Sreznevskiy, Izmail. Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikam. T. 2. Sankt-Peterburg: izdaniye Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akad. nauk, 1895.]
- Стефанов, Стефан 1956. Принос към старата история на Свищов до средата на XVIII в. // Юбилеен сборник 1856-1956. Сто години Народно читалище - Свищов. [Stefanov, Stefan. 1956. Prinos kam starata istoria na Svishtov do sredata na XVIII v. // Yubileen sbornik 1856-1956. Sto godini Narodno chitalishte - Svishtov.]
- Табаков, Симеон 1986. Опит за история на град Сливен, т. 1. София: Отечествен фронт. [Tabakov, Simeon. Opit za istoria na grad Sliven, t. 1. Sofia: Otechestven front, 1986.]
- Узунова, Елена 1997. Бележки на българските книжовници от XV–XVII в. и тяхното значение за българската историческа лексикология. Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на филологическите науки“. [Uzunova, Elena. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi ot XV–XVII v. i tyahnoto znachenie za balgarskata istoricheska leksikologia. Disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen „kandidat na filologicheskite nauki“, 1997.]
- Цибранска-Костова, Марияна 2015. Кокалянският поменик. Издание на текста и изследване // Palaeobulgarica, № 3. [Tsibranska-Kostova, Mariyana. 2015. Kokalyanskiyat pomenik. Izdanie na teksta i izsledvane // Palaeobulgarica, № 3.]